

HANSÁGI ÁGNES

„A hagyománnyal nem lehet szakítani”

SZELEKTÍV TRADÍCIÓ, KÁNON, EP

Az Alföld negyvenedik évfolyamának első száma közölte Keresztury Tibornak azt a reprezentatív interjúját Esterházy Péterrel, amelyből a címben szereplő idézet is származik. Három évtized távlatából aligha kerülhető el, hogy ne tulajdonítsunk szimbolikus jelentést ennek a ténynek. Az a folyóirat, amelyben Esterházy 1974-ben debütált,¹ az 1989-es évet Esterházy-nagyinterjúval indítja. A beszélgetés nem véletlenül került az 1991-es esszékötet (*A halacska csodálatos élete*) élére. Keresztury első kérdésére, amely önreflexív módon magára a műfajra vonatkozik, illetve arra, van-e, lehet-e az ilyen típusú megnyilatkozásnak értelme az alkotó, az író szemszögéből nézve, Esterházy a szöveg egészének modalitását meghatározva *olvasóként*, saját *olvasói* tapasztalatával válaszol. („Érdekessége szokott lenni. Én legalábbis szívesen olvasok interjúkat.”²) A beszédes évszám ellenére éppen ez a mozzanat (tekinthetjük olvasói utasításnak is!) hívja fel arra az évtizedekkel később (újra/)olvasót, hogy a „megnyilvánulás e formájával szemben” addig „feltűnően tartózkodó” író válaszait ne (vagy ne csupán) az éppen átalakuló társadalmi nyilvánosság kontextusába helyezve értelmezze.

Az olvasás, de általában a hagyományhoz (és nem kizárólag az irodalmi hagyományhoz) való viszony ennek az interjúnak azért válhatott az egyik vezérmotívumává, mert ekkorra az Esterházy-szövegek már maguk is, visszavonhatatlanul beléptek a magyar irodalmi hagyományba.³ Nemcsak részévé váltak egy hagyományrendnek, de következetesen láthatóvá is tették saját viszonyukat az őket megelőző szövegekhez. A kritikához való viszonyát firtató kérdésre Esterházy egyfelől a válasz érvényességét jó előre visszavonó vagy legalábbis megkérdőjelező ironiával felel („De hát a kritikáról beszélő írónak egy szavát se szabad elhinni”⁴); másfelől viszont meglehetősen pontossággal írja körül, mit várna a kritikától. Nevezetesen: „saját (irodalmi) múltunk tudatos számbavételét”, „módszeres feldolgozását”: „Egy nyugati könyvesboltban sírva lehet fakadni: Goethe előlről, Goethe hátulról, férfival, kisgyerekekkel, kecskével, hajnalban, Schillerrel, Thomas Mann-nal, futólag Kleisttel. Ahogy egy kultúra

* A következő tanulmányok az SZTE BTK Magyar Irodalom Tanszéke által *Hagyomány és fordulópont: Esterházy recepciója a kelet-európai régióban* címmel rendezett nemzetközi tudományos konferencián 2017. április 27-én, a Szegedi Akadémiai Bizottság székházában elhangzott előadások szerkesztett változatai.

¹ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Esterházy Péter*, Kalligram, Pozsony, 1996, 22.

² „Azt csinálom, amit eddig, nézdegének” (Beszélgetés Keresztury Tiborral 88 ószén) = ESTERHÁZY Péter, *A halacska csodálatos élete*, Magvető, Budapest, 1991³, 19. Eredetileg: „Azt csinálom, amit eddig, nézdegének”: *Keresztury Tibor beszélgetése Esterházy Péterrel*, Alföld, 1989/1, 27–38.

³ Keresztury hetedik kérdése erre is vonatkozik. („Milyen változást hozott az életedben, szemléletedben az a tény, hogy néhány év alatt az új próza legtöbbet idézett reprezentánsa lettél” *Uo.*, 28.)

⁴ *Uo.*, 29.

birtokba veszi önmagát...”⁵ Már ez a szöveghely is nyilvánvalóvá teszi, hogy a (szöveg)hagyomány Esterházy számára nem magától értetődő módon van „kéznel” vagy „adott” egy kulturális közösség tagjai számára. Olyan szüntelenül, újra és újra elvégzendő feladat, amely a konkrét szövegek birtokba vételével, az aktualizáció *ismétlésével* jöhet csak létre.⁶

A hagyomány *birtoklásának*, illetve birtokba vételének a kérdése a későbbi publicisztikában is felbukkan: „A tradíció az nem kolbásztöltő verseny meg zászlók szakmányban való átadása, és nem május elsejei ingyen sör és virsli, hanem birtoklás. És nem tradíció, hanem tradíciók. És a birtoklás nehéz. Mert tudnom kell, mit birtoklok, ismernem, ez a föltétele a birtoklásnak, és az ismerés nehéz, minden értelmében az, nagy és szép és nehéz. Vagy nem szép és nagy. És a birtokláshoz tartozik a felelősség is.”⁷ A hagyomány meghatározására tett kísérlet ebben a szövegben negatív definíciókkal, vagyis annak körülírásával kezdődik, mi *nem* tekinthető hagyománynak. A kizárások sorába olyan közösségi események kerülnek, amelyeket az ismétlődés ciklikussága és a népünnepély spektakularitása kapcsol össze: vagyis a látványosság és az ünnep elsődlegesen lokális közösségteremtő ereje definiál. A hagyomány Esterházy értelmezésében azonban valami más. Ha van közös a hagyomány és a kizárásban felsorolt, repetitív események között, az csupán a közösség, amely nélkül egyik sem volna elképzelhető. A hagyomány azonban jóval több ezeknél: mindenekelőtt olyasvalami, ami nem látványos vagy spektakuláris, következésképpen nem is esemény; felrázó, identitásteremtő kapacitása sem a lelkesítő látványosságok közösségi-esztétikai hatásmechanizmusainak az eredménye. A *tradíció* ráadásul plurális (*tradíciók*). A szöveg beszélője nem magyarázza vagy értelmezi, miért is azonosítja a hagyományt a birtoklással. Megállapít, kijelent. A konstatív megnyilatkozás azonban olyan azonosítást hoz létre, amely a hagyományt nem a *közösség*, hanem az egyén, az individuum aspektusából szemléli. Az *én* az, aki birtokol; aki képes a megismerésre és a felelősségvállalásra. A birtoklás nehézségét ebben az érvelésben mindekenélőtt az jelenti, hogy a birtoklás *előfeltétele* a tudás; annak az ismerete/megismerése, amit a birtokos birtokol. Vagyis a hagyomány „nehézsége” (az egyén számára) a birtoklás nehézségéből következik, ez utóbbi pedig a megismeréséből, a tudásából. A felelősség, amely (a keresztény gondolkodásban) mindig és megkerülhetetlenül az egyén felelőssége, a hagyománnyal szemben a birtoklásnak a megismeréstől, a tudástól elválaszthatatlan felelősségét jelenti. Az egyén hagyományhoz való viszonyulása ezért sem képzelhető el passzív „elfogadésként”: a cikk zárlatában⁸ az olvasást, vagyis a szöveghagyomány megismerésének és átsajátításának kulturtechnikáját azonosítja a birtoklással. A szöveghagyomány birtokba vételére egyedül rendelkezésünkre álló cselekvési forma, az olvasás nem előfeltétele a birtoklásnak, hanem maga a birtoklás, amely az utolsó mondatban maga is *hagyományként* tételeződik. A

⁵ Uo.

⁶ A hagyománynak permanens feladatként való értelmezésére másutt is találunk utalást: „A hagyomány az közös tudás. De nem olyan tudás, ami az utcán hever, és csak le kell hajolnunk érte. Olyan kollektív tapasztalat a hagyomány, amelyért keményen meg kell dolgoznunk, amelyet ki kell fejtenünk önmagunkból meg a környezetünkéből. Nem azt mondom, hogy újra kéne kezdeni, mert tabula rasa nincs, a jelenbe mindig belejátszik a múlt, a jövőbe meg minden.” ESTERHÁZY Péter, *Mindent bele* = E. P., *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Magvető, Budapest, 1994, 108.

⁷ ESTERHÁZY Péter, *1 nagyon szép könyv avagy a csúnya könyv dicsérete* = E. P., *A szabadság nehéz má-mora. Válogatott esszék, cikkek 1996–2003*, Magvető, Budapest, 2003, 361. Eredetileg: *Élet és Irodalom*, 2002/19.

⁸ „Az olvasás mint birtoklás, a birtoklás mint hagyomány, a hagyomány mint szabadság.” Uo., 364.

megfordítás nem véletlenszerű vagy önkényes: a hagyomány *birtoklás*, amennyiben az egyént felelősséggel, például a megismerés felelősségével ruházza fel. A birtoklás *hagyományként* való azonosítása azonban mindenekelőtt azt jelenti, hogy a *birtoklás* olyan emberi viselkedés, amely az individuum részéről nem nélkülözheti az íratlan szabályok és szokásrendek ismeretét és autoritásának elfogadását. A hagyomány ebben a kettősségben válik a szabadság forrásává: a szöveghagyomány megismerése, amely az én számára nemcsak felelősség, hanem tudás is, elképzelhetetlen annak az íratlan szabályrendnek az ismerete és elfogadása nélkül, amelyre az ember kizárólag szabad akaratából lehet képes.⁹

A hagyományból való kilépés vagy a hagyománnyal való szakítás azonban mindenekelőtt az írás, az alkotó innováció nézőpontjából lehetetlen: „Olvasom, hogy ez a mostani próza szakított volna a hagyománnyal. *A hagyománnyal nem lehet szakítani. Honnan szakítani, mikor abból és abban él az ember. Írószerepek lettek megtagadva, ez igaz. És hát az is, hogy másképp vagyunk, vagyok ebben a hagyományban. De hát ez a dolgok rendje, így nő az irodalom. Arany János is fölforgatta Csokonai elképzeléseit.*”¹⁰ A hagyományhoz való viszony jellegadó sajátosságát a citált szöveghely az Esterházy-próza nyelvi leleményére amúgy jellemző módszerrel írja le. Nem egyszerűen a vonzatos ige poliszémiaiáját használja ki, hanem a nyelv traszparenciájára ráhagyatkozva, a nyelv működésének láthatóvá tételével ad nyomatékot a hagyomány működéséről megfogalmazott tézisnek. A vonzatszerkezet alaptagját, a „régenszt” (*szakít*) a szöveg linearitásában két olyan „rektum” (*szakít valamivel* ↔ *szakít valamiből*) fogja közre, amelyek szemantikailag egymással kizáró ellentétes nyelvi szekvenciába helyezik az alapigét. Ez a már Jókaitól is ismert nyelvjáték¹¹ (mintegy igazolva Esterházy állítását, miszerint a hagyományban és a hagyományból élünk, él az irodalom) egy olyan organikus metaforát készít elő (*így nő az irodalom*), amely az irodalmat, az irodalmi hagyományt ugyan élő rendszerként teszi szemléletessé – hiszen „burjánzása” a korábbi rendek szüntelen felforga-

⁹ A hagyománynak erre a kettősségére (az *írott* hozzáférhetőségének feltételeként az *íratlan*; az én cselekvő felelősségének a feltételeként a közösség és megfordítva) utal másutt is, például a Mészölynekrolóiban: „Értelemszerűen sokat tudott a tradícióról, mert sokat tudott arról, ami van. Arról, hogy mi ez az ország. Sokat az emberekről, nőkről, férfiakról, saját magáról. Mindig nagyon erősen utalt erre a közösre és erre a személyesre. S minthogy a hagyomány főként nem valamiféle halmaz, valami meglévő, amelyből szemezgethet az ember, hanem sokkal inkább e meglévőhöz való kapcsolódási mód, ezért Mészöly műve azt is állítja, hogy a hagyomány gazdag. Korlátok és gazdagság.” ESTERHÁZY Péter, *Majd* = E. P., *A szabadság nehéz mómora*, 86. Eredetileg: Élet és Irodalom, 2001.

¹⁰ *Uo.*, 33.

¹¹ Az egyazon régenshez köthető két rektum egymás ellenében történő kijátszásának Jókai által kedvelt humoros nyelvi játékára a „szakít” ige kapcsán nem találtam példát, ám a *valamiből* szakítás (virág, hajszál) Jókainál gyakran alkalmazott motívuma a *valakivel való szakítás* elkerülésének. „Lizandra, mikor nem ügyeltek rá, egy szálát *szakított ki* a hajából, s azt a varrótűbe fűzve, elvarrta annak a gyolcsgúnyának a majcába. Sok babonát hisznek a lányok. Azt tartják, hogy az ilyen elvarrt hajszál *visszahoza még valaha* a viselőjét.” JÓKAI Mór, *A kiskirályok* (1885), s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, ÚJHÁZY Sándor, Akadémiai, Budapest, 1968 (JMÖM, Regények 48), I. 253; „Itt Szilárd megpihenteté a lovakat, a legénységet falatozni rendelé, s mikor újra lóra ültek, egy nefelejcsset *szakított le* a csermelypartról, s azt gomblyukába tűzé. Régi szokása volt, valahányszor nefelejcsset talált, abból szakítani; hajdan mindig átadta azt kedvesének; sóhajta bizalmasan: »engem galambom, el ne felejts!« Most már nincs, akinek adja, de megmaradt még az előszeretet az emlékezet gyöngéd virága iránt és a szomorú sóhaj: »engem, galambom, el ne felejts!«” JÓKAI Mór, *Szegény gazdagok* (1860), s. a. r. TÉGLÁS Tivadar, Akadémiai, Budapest, 1962 (JMÖM, Regények 12), 386.

tását jelenti –, de ez az „élet” csupán dinamizmusként, mozgásban levésként értelmezhető, fejlődésként (vagy haladásként) nem. A „hagyományban” és a „hagyományból” élés egyidejű állítása ugyanakkor az irodalomrendszer önmegalkotó természetére is utal, az autopoiesziszre:¹² hiszen az innováció, az új az irodalom hagyományrendjében már adott, meglévő („saját”) elemekből jön létre.

Esterházy hagyomány-értelmezése ezen a ponton azt a logikát követi, ahogyan Aleida Assmann¹³ a posztmodern innovációs modelljét jellemezte a modernség lineáris, generációs logikának sem ellenálló innovációs modelljével szemben. Assmann szerint az innováció posztmodern modellje már nem írható le a linearitáshoz kapcsolható fogalmakkal. Szinkronisztikus és rendszerszerű. Az evolúciós szemlélet legfontosabb kategóriája, a „haladás” ebben a struktúrában értelmét veszti. Az idő már „nem az az átfogó koordináta, amelyen minden elhelyezhető, hanem a kontingencia létrehozásának egy tényezője;¹⁴ „a konfiguráció és rekonfiguráció, a konnektivitás (és általánosabban: a felejtés, elfojtás és emlékezés) topologikus struktúrákra utalnak.”¹⁵ Assmann feltételezése szerint az innováció háttere ebben a modellben a *figyelem*, „a kiterjesztett észlelés azon állapota, amely nem korlátozódik arra, amit közönségesen az éber tudat szignifikáns impulzusokból kiválaszt.” A *figyelemnek* ezt az értelmezését T.S. Eliot (*Tradition and Individual Talent*, 1919) és Henry James (*The Art of Fiction*, 1884¹⁶) hagyomány-értelmezésére vezeti vissza; hangsúlyozva, hogy egyes művészek már a modernségben a figyelem szinkronisztikus innovációs modelljét választották az evolúciós logikájú hagyományértelmezés helyett. Assmann koncepciójában a *hagyomány* nem egyszerűen, illetve *nem* az előfeltétele az innovációnak. Míg ugyanis hagyományról az orális társadalmak és kultúrák esetében is beszélhetünk, az innováció minimális feltétele az írás megjelenése, a szövegek rögzítése és archiválása. Az *innováció* párfogalma az *antikváció*, vagyis a régi és az új (születése) mindig és kölcsönösen feltételezi egymást. Assmann számára Eliot hagyomány-szemlélete azért tekinthető paradigmaticusnak, mert az innováció jövőorientált-ságát helyezi új megvilágításba. Eliot érvelése szerint azzal, hogy régi és új mindig új konfigurációban szembesülnek egymással, az innováció kétirányúvá válik: a múlt műalkotásait az új szövegek újként interpretálják, és a hagyományhoz tartozó szövegek aktualizációjának ez a dinamizmusa az, amely az irodalmat életben tartja. Eliot tehát, akárcsak Henry James, az emlékezést részesítik előnyben a felejtéssel szemben, James pókháló-metaforája¹⁷ pedig éppen

¹² Vö. Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford. BRUNCZEL Balázs, Gondolat, Budapest, 2006 (Társadalomtudományi Könyvtár), 96 skk, 244 skk. Humberto R. MATURANA, FRANCISCO J. VARELA, *Autopoiesis. Az élő szerveződése*, ford. LÉNÁRT Tamás = *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerk. BÓNUS Tibor et al., Ráció, Budapest, 2005, 237–293.

¹³ Vö. Aleida ASSMANN, *Az innováció feltételei a kultúrában*, ford. SCHULZ Katalin, Orpheus, 1994/2–3, 189–190. (Eredetileg: Aleida ASSMANN, *Das Problem des Neuen und seine kulturgeschichtlichen Rahmenbedingungen = Kreativität in Kunst und Wissenschaft. Ergebnisse der Initiativ-Workshops Innovation*, hg. Helga NOVOTNY, Wien, 1994, 52–53.)

¹⁴ *Uo.*, 189.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ Első közlése: 1884, Longman's Magazine.

¹⁷ „A tapasztalat sohasem korlátozott és sohasem teljes; végtelen érzékenység, a legfinomabb selyemfonálból szőtt óriási pókháló, mely a tudat kamrájában tenyészik, és minden levegő hozta részecskét szövetébe fogad. Ez a szellem legsajátabb légköre, és ha képzelőerővel bír, magához ragadja az élet legparányibb jeleit, és a levegő legkisebb rezdüléseit is revelációvá alakítja.” Henry JAMES, *The Art of*

azt juttatja kifejezésre, hogy a művészi érzékenység, a művészi emlékezet, a szövegek emlékezeteként áll ellen a felejtésnek.

Henry James és T. S. Eliot Aleida Assmann olvasatában az irodalmi hagyomány ama „hagyományának” a részesei, amelyhez Harold Bloom is sorolja magát a nyugati kánonról írott könyve előszavában.¹⁸ „A vallási eredetű kánon szó a túlélésért egymással vetekedő szövegek közti választás jelölőjévé vált, akár úgy gondoljuk, hogy ezt a választást domináns társadalmi csoportok, oktatási intézmények és kritikai tradíciók viszik véghez, akár úgy, mint jómagam, hogy olyan későn érkező szerzők, akik úgy érzik, ez vagy az a költő előd szemelte ki őket.”¹⁹ Bloom kánon-felfogásában a felejtésnek legalább olyan fontos szerep jut, mint az emlékezésnek, hiszen a szövegeket sújtó felejtés alapesetéhez képest lesznek a kanonizációs folyamatok győztesei azok a szövegek, amelyeket a „későn érkező szerzők” kiválasztanak. Bloom ezzel nem egyszerűen azt állítja, hogy maga az irodalom, a művészet, az irodalmi szövegek és ezeknek a szövegeknek a megalkotói tartják életben az irodalmi hagyományt vagy az irodalmi kánont, hanem azt is, hogy maga az innováció az, amely (az írásos és archivált) szöveg hagyományozódását, emlékezetben tartását biztosítani tudja. Mindezek alapján Aleida Assmann hét téziséből akár egy nyolcadikat is kiolvashatunk: nevezetesen, hogy az innováció a rögzített és archivált (vagy ha úgy tetszik, egyszer már kanonizált) szövegek hagyományozódásának az előfeltétele.

Raymond Williams a *szelektív tradíció* működésének a megértését azért tekinti perdöntőnek, mert a szelektív tradíció, vagyis az „ősök folytonos megválogatása és újrarostálása”²⁰ nemcsak általános kultúrát teremt, létrehozva ezzel valamely társadalom történelmét, de egyúttal „az egykor eleven kultúra jó részének elutasításához is vezet.”²¹ Williams szerint éppen ez utóbbi mozzanat „a legnehezebben elfogadható és megérhető” a szelektív tradíció működésében: vagyis annak a ténynek a tudomásulvétele, hogy egy valamikori „átélt kultúra” (mit éreztek és gondoltak mások) a maga teljességében az utókor számára hozzáférhetlenné válik. A hozzáférés egyetlen szűk mezsgyéje az a szelektív tradíció, amely az újra és újra ismételt rostálás eredményeképpen a „dokumentumokká” csiszolt egykori kultúra töredékét továbbörökíti. Miközben Williams nyomatékkal és több helyütt elismétli: a „kulturális hagyomány többnyire nemcsak válogat, de értelmez is”, az átélt kultúra válogatott dokumentumokká „csiszolódását” egyszerűsödésként írja le, amellyel az utókor lényegében „elintézi” a múltat, a múlt egy szakaszát *elnevezi és elhelyezi*. Az átélt kultúra szempontjából tehát ez a folyamat a komplexitás elvesztéseként értelmezhető. Még akkor is, ha a korszakok egymásutánja a szelektív tradícióban új komplexitásokat hoz létre.

Fiction = The Future of the Novel, Essays of the Art of Fiction, New York, 1956, 12-13. A részletet Aleida Assmann idézi, itt Schulz Katalin fordításában szerepel.

¹⁸ Harold BLOOM, *Elégikus töprengés a kánonról*, ford. BECK András = *Irodalmi kánon és kanonizáció*, szerk. ROHONYI Zoltán, Osiris, Láthatatlan Kollégium, Budapest, 2001, 188. Első kiadása: Harold BLOOM, *The Western Canon. The Books and School of the Ages*, Harcourt Brace and Co., New York, 1994.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ Raymond WILLIAMS, *A kultúra elemzése*, ford. PÁSZTOR Péter = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig. Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertrud, SÁRI László, Osiris, Budapest, 2002, 391.

²¹ *Uo.*, 390.

A szelektív tradíció williamsi modellje ebben a tekintetben szöges ellentétben áll azzal, amit Aleida Assmann az innováció posztmodern mintázataként Eliot és Henry James nyomán felvázol. Assmann elképzelése szerint a múlt és jelen közötti „mozgalmas egyensúly” éppen abból jön létre, hogy a múlt „sosem elintézve és lezárva hever az ember háta mögött, hanem minden jelen másképp hozza működésbe,” Eliot számára pedig a hagyomány olyan *emlékezet*, „amely változik, de ez a változás olyan jellegű kibontakozás, mely útközben nem hullat el semmit.”²² Williams modellje tehát nemcsak abban különbözik ezektől a figyelem-képletektől, hogy a szelektív tradíció működésében a művészi innovációval szemben az intézmények szerepére helyezi a hangsúlyt. Abban is, hogy a veszteségeket minimalizáló emlékezés-szel szemben (Eliot) számára a felejtés funkciója értékelődik fel: az átélt kultúra komplexitásának a felszámolása teszi lehetővé az újra és újra megrostált dokumentumok (esetünkben szövegek) hagyományozását. Ezt a különbséget túlságosan egyszerű és kézenfekvő volna a művészet/irodalom, illetve a kultúra eltérő érdekeltségeire visszavezetni. Különösen azért, mert az az átélt kultúra, amelyet a babyboomerek (1943–1960) és az X generáció (1961–1981) a magénak tudhat,²³ mintha a szépirodalom területén is a komplexitások ellen dolgozna. Innen nézve különösen érzékeny az a kérdés, hogy a nyelvi komplexitás maximalizálására, lehetőségeinek végsőig vitelére épülő szöveg-hagyomány, amelyet az *Esterházy Péter* szerzői név alatt tartunk számon, milyen jövőbeni innovációknak válhat majd a kiindulási pontjává; kik lesznek azok a jövőendő szerzők, akiket ez a szövegkorpusz a maga számára kiválaszt vagy megszólít.

Esterházy recepciójában a kezdetektől kitüntetett szerepet játszott a hagyományhoz való viszony kérdése. Szövegalkotási módszerei, narrációs technikái folyamatosan konfrontálták olvasóit és kritikusaikat is az innováció, az új szövegek és a szöveg-hagyomány viszonyával.²⁴

²² Thomas Stearns ELIOT, *Hagyomány és egyéniség*, ford. Szentkuthy Miklós = T. S. E., *Káosz a rendben*, Gondolat, Budapest, 1981, 61–72.

²³ Vö. William STRAUSS, Neil HOWE, *Generations The History of America's Future, 1584 to 2069*, New York: William Morrow & Company, 1991.

²⁴ Csupán néhány, az alapszövegeket érzékelhető példa: „Az idézet térhódítása és a szövegben betöltött új, megváltozott szerepe ma már irodalmi tény. Az idézési technika növekvő jelentősége a XX. században egyrészt az eredetiség problémájával függ össze, másrészt a változás gyökere az irodalmi hagyomány megváltozott szerepében keresendő.” WERNITZER Julianna, *Idézetvilág, avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*, Jelenkor, Szépirodalmi Pécs, Budapest, 1994, 13. Kulcsár Szabó Ernő Esterházy-monográfiájának két mottója közül az egyik Hans Robert Jauss *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában* című tanulmányából azt a passzust idézi, amely a hagyománnyal való párbeszédbe lépés előfeltételeit taglalja. A pályakezdő novellák kapcsán szintén előkerül a hagyomány kérdése: „Az a tény, hogy Esterházy novellái az elbeszélő hagyományból származtatják a történetmondás módját, lényegében már az epikai írás- és beszédmód határozott elsőbbségét hirdeti az ábrázolással szemben.” Kulcsár Szabó Ernő, *Esterházy Péter*, Kalligram, Pozsony, 1996 (Múlt és Jövő), 23. „A Bevezetés, amint ez valószínűleg minden provokatív poétikájú szövegre nézvést igaz, úgy teremtette meg a változás esélyét az irodalmi nyelvben, hogy visszamenőlegesen is kijelölte saját előzményeit; (inkább) akarva, (mint) akaratlanul magához hajlította, újrendezte a hagyomány erővonalait. Kosztolányi, Csáth, Márai, Mándy, Mészöly vagy Ottlik felemlegetése a *Bevezetés* kapcsán már olyan közhelyszámba menő megállapítás lenne, amelynek fényezésével sem most, sem a későbbiekben nem kísérletezem, hiszen az Esterházyval foglalkozó szövegek e kedvenc kérdésköréről már valószínűleg minden lényeges dolgot elmondtak.” Szabó Gábor, „...te, ez iszkol” (*Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba című műve nyomában*, Magvető, Budapest, 2005, 6. Margócsy István a *Semmi művészet* kapcsán összegezte a hagyomány szerepét az Esterházy-prózában: „Esterházy

Fikciós prózai szövegeiben éppúgy, mint esszéisztikus, publicisztikus írásaiban gyakran tematizálódik is a hagyomány problémája. Nem kerülhető meg tehát az a kérdés: mit értenek ezek a szövegek hagyományon; milyen mintázatot rajzolnak ki az Esterházy-szövegekben a hagyomány-reflexiók. A hagyomány kettős értelemben válik ezeknek a többnyire értelmező funkciót betöltő passzusoknak a tárgyává. Egyfelől mint *szöveg-hagyomány*: vagyis írás, dokumentumok összessége, olyan szövegek, amelyekhez – hordozottságuknak köszönhetően – mint tárgyakhoz is vissza tudunk térni. Másfelől: azoknak az íratlan szabályoknak, szokásoknak az összességéért, amelyeknek (Gadamertől kölcsönözve itt a kritériumok katalógusát) „hatalma van cselekedeteink és viselkedésünk felett,” „névtelen autoritásuk van”, amelyen „minden nevelés alapul.”²⁵ A hagyománynak ez a kettős értelme egyúttal le is képezi az irodalom (*írott*) és a kultúra (dokumentumok és *íratlan* viselkedési szabályok) kettősségét. A vizsgált szöveghelyek azonban arra is rávilágítanak, hogy az az írásos hagyomány, amelyet erre szakosodott intézmények és archívumok gondolnak, lényegében szolgáltatásként garantálva a szöveg-hagyományhoz való hozzáférést, erősen ráutalt arra a szokásrendként értelmezhető hagyományra, amelyet a szabályok íratlansága jellemez.

Ezért is lehet különösen tanulságos, hogy az a Wittgenstein-szöveghely, amelyet Neumer Katalin saját fordításában idézett *Nyelvjáték és tradíció. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájának értelmezéséhez* címmel, a Magyar Filozófiai Szemle 1987/1. számában közreadott cikkében, miként kíséri végig az életművet, és válik végül a világhálón Esterházy Péter „mondatává”. Ha rákeresünk ugyanis erre a szövegrészletre („A tradíció nem olyasmi, amit valaki meg tud tanulni, nem fonál, amit akkor vehet föl valaki, amikor neki tetszik. [...] Akinek nincs tradíciója, és szeretné, ha lenne, olyan, mint a boldogtalan szerelmes.”²⁶) akkor a találatok nagy száma mellett vagy ellenére, zömében Esterházyval kapcsolatos forrásokhoz jutunk. A citátum három szövegben, három, egymástól elütő kontextusban, leginkább variációs ismétlésként értelmezhető kommentárral bukkan fel az életmű három évtizedében, először a nyolcvanas, aztán a kilencvenes évtizedben, végül pedig a kétezres évek elején. Figyelmünkre nem feltétlenül azért tarthat számot, mert mára a közbeszédben is az egyik legtöbbször idézett

egyik legnagyobb s legeredményesebb írói trouvaille-a alighanem az volt és marad, hogy minden művét eredendően úgy állította be, mint újraírást, mint idézeteken és utalásokon keresztül érvényesülő viszonyulást, egyszerre mint állítást és paródiát, mint afirmatív ismétlést és relativizáló kifordítást (emlékezzünk a *Termelési regény* remek Goethe-parafraízisára: „Kultur ist Parodie!”). Minden műve úgy jelent meg, mint más műveknek a lecsapódása, megidézése, minden műve úgy értelmezte önmagát (és másságát), mint egy-egy gesztusát a szépirodalomba való bevezetetésnek: minek következtében az általa kínált remek és meggyőző szépirodalom-fogalom-kép nem is nézett ki más-ként, mint nagyon különböző műveknek egymás tükrében való ön- és visszatükröződése.” MARGÓCSY István, *Esterházy Péter: Semmi művészet*, 2000, 2008/6, 65.

²⁵ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 200.

²⁶ Ludwig Wittgenstein mondatait Neumer Katalin tanulmányának 22. lábjegyzetében citálja a következő forrásból: Ludwig WITTGENSTEIN, *Vermischte Bemerkungen. Eine Auswahl aus dem Nachlass*, Frankfurt am M., Suhrkamp, 1978 (Bibliothek Suhrkamp 535), 146. (A forrásszöveg: „Tradition ist nichts, was Einer lernen kann, ist nicht ein Faden, den einer aufnehmen kann, wenn es ihm gefällt; so wenig, wie es möglich ist, sich die eigenen Ahnen auszusuchen. Wer eine Tradition nicht hat und sie haben möchte, der ist wie ein unglücklicher Verliebter.”) Vö. NEUMER Katalin, *Nyelvjáték és tradíció. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájának értelmezéséhez*, Magyar Filozófiai Szemle, 1987/1, 81–111. Itt: 95.

Esterházy-mondattá avanszált.²⁷ Mindhárom szövegben tézisondatként jelenik meg, amely rendre színre viszi a hagyomány működését azzal, hogy láthatóvá teszi az idézetátvételt:

Nem. – „A tradíció nem olyasmi, amit valaki meg tud tanulni, nem fonál, amit akkor vehet föl valaki, amikor neki tetszik. [...] Akinek nincs tradíciója, és szeretné, ha lenne, olyan, mint a boldogtalan szerelmes.” (Wittgenstein, idézi Neumer Katalin, *Nyelvjáték és tradíció*)²⁸
Függelék a Kis Magyar Pornográfíához (1988)

Itt persze megint idézhetnénk Wittgensteint (Neumer Katalin nyomán): A tradíció nem olyasmi, amit valaki meg tud tanulni, nem fonál, amit akkor vehet föl valaki, amikor neki tetszik. [...] Akinek nincs tradíciója, és szeretné, ha lenne, olyan, mint a boldogtalan szerelmes. Akinek viszont van, de úgy tesz, mintha nem volna, mert nem veszi észre, az, okai bár legyenek számosak és fényesek, az nem reménytelen szerelmes, hanem ütődött. Ilyen ütődött szerelmeseknek látszunk manapság lenni.²⁹

A piaristákról (1991)

Wittgenstein (idézi Neumer Katalin *Nyelvjáték és tradíció* című könyvében, én meg őt, őket *A kitö-mött hatyúban*): A tradíció nem olyasmi, amit valaki meg tud tanulni, nem fonál, amit akkor vehet föl valaki, amikor neki tetszik. [...] Akinek nincs tradíciója, és szeretné, ha lenne, olyan, mint a boldogtalan szerelmes.³⁰

A szavak csodálatos életéből (2003)

A *Függelék...*-ben a citátum azért is kitüntetett helyre kerül, mert a szöveg abszolút fel-ütésében, a legelső „címszóhoz” (*Nem*) rendelődik hozzá. A jól láthatólag nem betűrendben egymást követő szócikkek, a fragmentumok az alcímpozícióban szerepeltetett „műfaj-meg-határozást” (*mondatok*) tovább értelmező, kifejtő első bekezdés³¹ intenciójának megfelelően magával a szöveg rendezettségének a módjával is arra a romantika óta virágzó irodalmi ha-gyományra utalnak vissza, amely a *töredéket* a filozófia és az irodalom határmezsgyéjén a ci-tátumgyűjtemények használati szövegeinek funkcionalitásához közelítette. A fragmentum, de még inkább az aforizma nem csupán idézhető, de elsődleges funkciója éppen az, hogy idé-zék, hogy vendégszöveggé belépjen egy idegen szövegvilágba, hogy idegen beszédként il-leszkedjen a saját beszédbe. A műfaj kijelölésének opcionálitása, a felsorolás mellérendelés-ében végteleníti azokat a lehetőségeket, amelyek közül az olvasó választhat, és fel is szólítja felhasználóját a választásra, de legalábbis szembesíti a választás kényszerével. Vagyis a „*Nem*” (ami ebben az esetben mondat értékű tagadószó, pontosabban módósítószó) „megha-tározásaként”, definíciójaként formalizálja és teszi olvashatóvá a Neumer Katalintól idézett Wittgenstein-citátumot. Az idézetet követő zárójelben nemcsak a szerző neve, de a szerzőt idéző szerző neve és az idéző mű rövid címe is szerepel. Ennek az Esterházy korai szövegeit nem feltétlenül karakterizáló „filológiai pontosságok” azonban éppen az a performatív moz-

²⁷ Valójában két, összetett mondatról van szó, középen kihagyással; a *mondat* szót itt nem annyira gram-matikai értelemben, hanem egyfajta „licentiával” élve, inkább a *mondás* értelmében használom.

²⁸ ESTERHÁZY Péter, *Függelék a Kis Magyar Pornográfíához – mondatok* – = E. P., *A kitö-mött hatyú. Írá-sok*, Magvető, Budapest, 1988, 88.

²⁹ ESTERHÁZY Péter, *A piaristákról* = E. P., *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, 18-19. Eredetileg: Élet és Iro-dalom, 1991.

³⁰ ESTERHÁZY Péter, *A szavak csodálatos életéből*, Magvető, Budapest, 2003, 64.

³¹ „Egy nem létező diáriumból, Journal, A ceruza története, A fogadás naplója, A lélek mérnöke, E. föl-jegyzései, E.tc.” *Függelék a Kis Magyar Pornográfíához*, 88.

zanat adja a jelentőségét, amelynek köszönhetően a citáció végrehajtása magát a (verbális) cselekvést teszi láthatóvá.

A *piaristákról* szövegében azonban a beszélő nemcsak a szelektív tradíció működését, az előzetes, idegenkezű rostálásra, szelekcióra való ráhagyatkozást viszi színre. Az „Itt persze megint idézhetnék Wittgensteint (Neumer Katalin nyomán):” mondat olyan idegen beszédet konferál fel, amelyet miközben átvett idézetként jelent be, a kettőspont után nem jelöl, és az idézőjel elmaradása, valamint a grammatikai markerek az olvasó számára meghagyják annak a lehetőségét, hogy Dorrit Cohn nyomán „idézett monológként”, vagy Käte Hamburger kifejezésével élve érählt Redeként olvassuk a kihagyásos „aforizmat”, vagyis olyan idegen beszédként, amely az elbeszélő hangján, az ő közvetítésével szólal meg. Az idézett mondat továbbbírása alá is támasztja ezt az olvasatot. Az „idézhetnék” feltételes módja és a „nyomán” szintén arra utal, hogy a szöveg beszélője átsajátította az idegen beszédet, a feltételes módnak köszönhetően nem konstatálja az idézés aktusát, csupán szignalizálja annak (elvi) lehetőségét, és ezzel az újramondást, az ismétlést a szóbeli tudás variációs ismétléseinek dinamikus, mert rögzítetlen szövegszekvenciáinak a státuszába helyezi.

A *szavak csodálatos életéből* „függelékében”, a *Kihagyott mondatok jegyzékében* a citáció hasonlóképpen a hagyományozódás aktusának színrevitelét hajtja végre. Az idézőlánc utolsó szövegében azonban a citáció performatív aktusa, az önidézettel, magát az idézetátvétel citációját cselekszi meg, a színre vitt szerző lényegében ekkor már egy saját, korábbi szövegére hivatkozik. A *kitömtött hattyú* az olvasó számára ténylegesen elsődleges forrássá lép elő, annak ellenére, hogy a szerzői önhivatkozás visszaütal a sorrendben első citációs aktusra is. Mégpedig azért, mert *Nyelvjáték és tradíció* című könyv nem létezik. A színre vitt szerző azzal, hogy „elvéti” az „eredeti” forrásmű médiaformátumát, lényegében az archívum „morajlásában” feloldja saját forrását, visszakereshetlenné, és a szöveg értelmezése szempontjából indifferenssé is téve az „eredetet”. A Wittgenstein-passzus Esterházy-mondattá válását, vagyis az idézet önidézetté oldódásának színrevitelét, a hagyomány birtokba vételének, átsajátításának eseményét az is megerősítheti, hogy a Neumer által kivágott félmondat³² annak ellenére sem kerül vissza a helyére, hogy az az Esterházy-szövegeknek akár jól is jöhetett volna.

Vagyis ami a hagyomány minéműségéről szóló tézismondattal itt történik, az nem más, mint maga a hagyományozás, a mondat hagyományozása, végső soron birtokba vétele. De nem csupán birtokbavétel: az újramondás a szöveget kimozdítja a maga rögzítettségéből, ismétlése megnyitja a variációs ismétlés, a „fordítás” lehetőségét is. Talán ezért sem véletlen, hogy a *hagyomány* értelmezésének a kényszere többször is a fordítás szövegösszefüggésében jelenik meg az Esterházy-prózában.³³ A legradikálisabb talán az a *hagyomány* vagy *tradíció*

³² A kapcsos zárójelben jelölt, és Neumer által kihagyott rész: „so wenig, wie es möglich ist, sich die eigenen Ahnen anzusuchen” („éppen annyira kevésé, mint az, hogy kiválasszuk magunknak az őseinket”).

³³ „A regényírás egész másról szól, sokkal komorabb, nehezebb, munkaszerűbb dolog, itt meg, a fordításnál vannak nyelvi problémák, és látom, hogy jó a kezem hozzá, hogy jól meg lehet csinálni. Ezt nagyon élveztem. És nem lehetett volna megcsinálni másutt így, csak Karinthy Frigyes hazájában. Én, akinek mindig olyan kékharisnyás, túl lelkes elgondolásaim vannak arról, hogy ha a hagyomány hozzányúl az emberhez vagy az ember a hagyományhoz, az milyen nagy erőket szabadít fel, éreztem fordítás közben, miként tud a hagyomány segíteni az embernek, mennyire fölbátorítja, és ha jól csinálom, akkor nem elszemtelenít, de megfogja a kezem.” *Nem vagyok egy Berzsenyi. Esterházy Péterrel beszélget Petri György* = ESTERHÁZY Péter, *Egy két haris*, Magvető, Budapest, 1996, 171.

szó etimológiájából kiinduló okfejtés, amely a *Javított kiadás* „Első dosszié”-jában olvasható. Az elbeszélő szándéka, hogy „az egészet” (értsd: az apa „árulástörténetét”) „tágabb összefüggésekbe” helyezze, megnézze „a nagy mítoszokat, a nagy árulásokat”,³⁴ kudarcba fullad, illetve részleges sikerrel jár. Júdásról is „összeolvas” „ezt-azt.” Az olvasás mint a hagyományhoz való hozzáférést biztosító kultúrtechnika ebben az epizódban úgy jelenik meg, mint amely nem választható el az írástól. Az olvasás kísérőtevékenysége az írás, a jegyzetelés: kivonatolása, összegzése az olvasottaknak; funkciója, hogy emlékeztessen a hagyományozott szövegre. A szöveg megértésének folyamatában keletkező új szövegek, a kommentárok azonban összekeverednek a jegyzetekkel: „De a cetlikből nem mindig látom, hol idézek, hol kommentálok, mindegy.”³⁵ Az új és a régi, az idegen és saját mondatok tehát nemcsak időbeni távolságukat veszítik el, de szerzőségük, eredetük is bizonytalanná válik a jegyzetelés folyamatában. Az értelmező olvasás, amelyben a hagyományozás tulajdonképpen végbe megy, és amelynek az eredménye a forrásdokumentum és a kommentár mondatainak az összekeveredése, kezdeti, kiinduló hierarchiájuknak a felszámolódása, olyan prolepszisként funkcionál, amely megelőlegezi a felfedezésből levont végkövetkeztetést, a hagyományozás árulásként való lelepleződését: „Az eredeti görög szöveg vizsgálata izgalmas fölfedezést hoz. A görög elárulni, árulás szavak fordítása korántsem egyértelmű. Kiad, kiszolgált, illetve ráhagy, ráhagyományoz, átad, ezeket is jelenti. A latin fordítás a tradere szót használja, ahonnet a tradíció jön. – Vagyis Júdás csak továbbadta, amit látott s hallott, ahogy a többi apostol is? Érdekes, hogy Pál apostol a Korinthusiakhoz írt levélben (1 Kor. 11,23.) kétszer is használja ezt a szót. Pál Júdás árnyékában, amaz emez fényében? A továbbadó: hermeneuta. A spicli mint hermeneuta. Akit értelmezünk, azt kiszolgáltatjuk. A tolmácsolás kiszolgáltatás és kiszolgáltatottság. Apám »perfekt« német–angol–francia (volt). Átadni, áthagyományozni, továbbmondani: mindig kockázattal jár.”³⁶

Az a szemantikai bizonytalanság (vagy nyitottság?), amely a fordítást szükségszerűen teszi hermeneutikai műveletté, a forrásszöveg és fordítása között elkerülhetetlenül hozza létre azt az elcsúszást, amely minden szöveghagyományozást, éppen a nyelv természetéből következően, árulássá tesz. Az értelmezett, sajátáttá tett, saját nyelvünkre lefordított szöveg soha nem lesz „hűség” vagy tökéletesen egybehangzó, ad absurdum önazonos a nyelvi idegenségében óhatatlanul is távoli szöveggel. A következtetések sora végül abba a konklúzióba torkollik, hogy a hagyományozás szükségszerűen kockázattal jár. Ez a kockázat azonban, éppen mert nem tudunk „kilépni a hagyományból”, olyan rizikó, amelyet vállalni kell, és amelylyel szemben egyedül a hagyomány az, amely még megrendültségében is, védelmet képes nyújtani. A hagyomány, amely a maga instabilitásában, hozzáférhetőségének valamennyi nehézségével együtt, mégiscsak az egyetlen fogódzó az én számára, ezért is kerül szóba újra a regény végén, ezzel is kiemelve a motívum fontosságát. Az elbeszélő a lipcsei könyvvásár erősen jelölt kulturális közegébe helyezi azt a beszélgetést, amelynek kapcsán a retrospektív önnarráció végül visszatér a hagyomány mibenlétének, de mindenekelőtt funkciójának kérdéséhez, a beszélgetés kivonatos elbeszélése kapcsán. Ahhoz a „szóhoz”, amelyhez egy másik, nem a védelmet, hanem éppen ennek ellenkezőjét, a védelem hiányát, a kiszolgáltatottságot

³⁴ ESTERHÁZY Péter, *Javított kiadás* –melléklet a Harmonia caelestishez –, Magvető, Budapest, 2002, 23 skk. Az etimológiáról: *Uo.*, 24–25.

³⁵ *Uo.*, 23.

³⁶ *Uo.*, 24.

és a másik kiszolgáltatását evokáló szó, az *árulás* etimológiáján keresztül jutott el. Az elbeszélő összefoglalja mindazt, amit beszédpartnernei mondanak: az olvasó a főhős-narrátor (aki ez esetben egyúttal az implicit szerző) tudósításából értesül az idegen beszéd „tartalmáról”, vagyis a tudósított, elbeszél beszéd egyszerre idegen és saját, hiszen az elbeszélő hangján, az ő „szűrőjén” keresztül érkezik el az olvasóhoz. A beszélgetés összefoglalása így maga is olyan átsajátításként fogható fel, amelyben az idegen beszéd sajátként, míg a saját idegenként tűnik fel, és a kettő szétválasztása (narratológiai is) lehetetlenség. „A bolti lopás és az árulás közti fontos, de nehezen argumentálható különbség, a morál mint magánügy. L. azonnal tud egy idevágó Habermas-szöveget, a késő kapitalizmus legitimációs problémájáról, az így előálló értékerózióról. – Milyen jól jön ilyenkor a német gondolkodás biztos hagyománya. Egyáltalán bármilyen hagyomány. Kultúra. Hogy van mire támaszkodni, hogy nem mindent egyedül kell újra kitalálni... Persze épp ez a hagyomány lett kétséges.”³⁷ A hagyomány, az emberi viselkedést szabályozó kultúra értelmében leginkább a közösséget, a valahová tartozást jelenti, a hagyománnyal együtt az odatartozás íratlan szabályainak az elfogadását. Védelmet,³⁸ amelyre rászorulunk, és amelyen kívül nem számíthatunk másra. Amelyről tudjuk, hogy meg kell dolgoznunk érte, birtoklása pedig nemcsak felelősséggel jár, de a birtokbavétel aktusában mindig, óhatatlanul, árulással is.

³⁷ *Uo.*, 269.

³⁸ „A társadalom, minthogy nincsen igazán tér, ahol mozgásban lehetne, állíthatná, mondhatná önmagát, tehetetlen, s magára hagyja az egyént, aki tehát magában, egyedül, a közösség, a tradíció, a kultúra védelme nélkül áll – állunk, s próbálkozunk ki-ki alapon.” ESTERHÁZY, *Függelék a Kis Magyar Pornográfíához*, 98. Az idézett részlet a *Fragment* címszó alatt szerepel.